

Bács Tamás (1960) egyiptológus, régész, egyetemi docens az ELTE BTK Egyiptológiai Tanszékén. Kutatási területe az egyiptomi Újbirodalom története, régészete és művészete.

Thébai kutatások: a 65. számú sziklasír és környéke

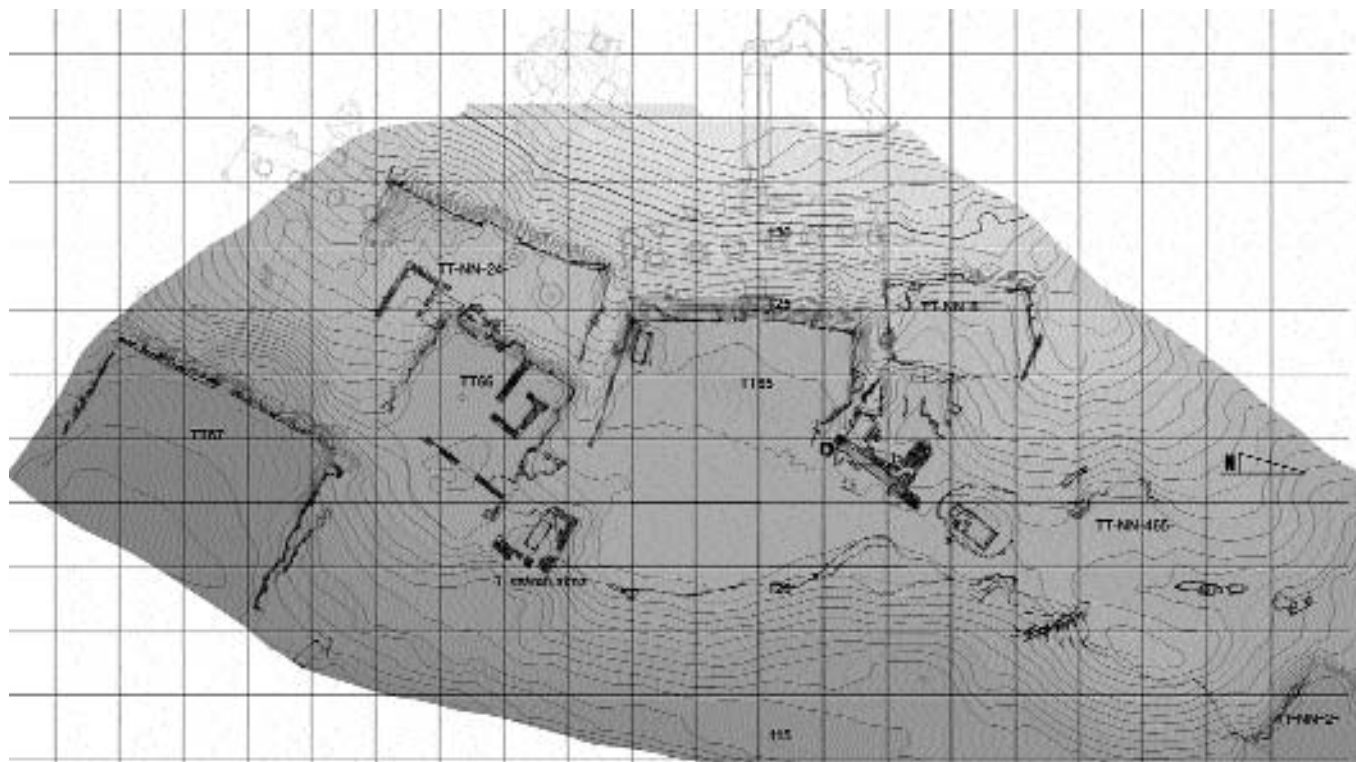
Bács Tamás

BEVEZETÉS

Az ókori Théba nekropolisza a Nílus nyugati partján a várossal átellenben fekvő terület, egyiptomi nevén a ‘Város Nyugata’. A tájat a líbiai hegység vonulatának kulisszaszerű háttere előtt húzódó kisebb dombok és völgyek rendszere határozza meg. Itt mintegy öt kilométeres sávban található Egyiptom egyik, ha nem leggazdagabb régészeti lelőhelye. A termőterület és a sivatag találkozásánál épültek az újbirodalmi (Kr. e. 1552–1069) királyok emléktemplomai, melyek közül a legészakibb I. Széthi (Kr. e. 1294–1279) gurnai, legdélibb pedig III. Ramszesz (Kr. e. 1184–1152) medinet habui temploma. Sírjaikat ugyanezen királyok, közöttük a sírjának kincseiről híressé vált Tutankhamun (Kr. e. 1336–1327), ezektől nyugatra, a líbiai hegység egy kétágú völgyében, a ma „Királyok Völgyeként” ismert helyen vágatták a sziklába. Az emléktemplomoktól a líbiai hegység lábáig húzódó és északon az et-tarífi királyi temető (XI. dinasztia), délen pedig a III.

Amenhotep (Kr. e. 1390–1352) malkatai palotavárosától közrefogott sivatagi területen helyezkedik el az a hatalmas temető, amelynek ismert legkorábbi sírjai (az őskoriakat leszámítva) az óbirodalmi IV. dinasztia korára (Kr. e. 2575–2465), míg legkésőbbi temetkezései a késő antikorra keltezhetőek.

A nekropolisznak, a „holtak városának” jellege korszakonként változott, mindenkor visszatükrözve magának az élő városnak, Thébának Egyiptomon belüli, a történeti körülményekkel változó helyzetét. Ez ugyanúgy érvényes Théba azon korszakára, amikor még viszonylag jelentéktelen provinciális központ volt az Óbirodalom során, mint arra, amikor az Újbirodalom korában egy az északon az Eufráteszig, délen pedig a Nílus negyedik kataraktájáig (zuhatagáig) terjedő hatalmas birodalom szakrális fővárosa lett. Magának a városnak és temetőjének topográfiáját Théba sajátos fejlődése határozta meg, amely az ókori Egyiptom más jelentős metropoliszaival, így Memphisszel vagy Heliopolisszal ellentétben, nem földrajzi adottságaiból

A thébai 65. számú sziklasír és környéke
(térkép: Nagy Marcell és Pfeiffer Ferenc)

vagy ősi vallási jelentőségéből adódott, hanem mindenkori politikai szerepéből. A „Győzedelmes Uaszet” (a megszemélyesített Théba egyiptomi neve) helyi dinasztíának ugyanis Egyiptom története során kétszer, a Középbirodalom (Kr. e. 2040–1796) és az Újbirodalom kezdetén nyílt lehetősége, hogy az egyik esetben egy anarchia által széttagolt, a másikban pedig egy idegen hódítók által részben uralt ország fölött megszerezve a hatalmat, egy egységes egyiptomi állam felett uralkodjanak. Az innen származó uralkodók és dinasztíák sikere ellenére azonban Théba sohasem vált abban az értelemben Egyiptom fővárosává, hogy állandó királyi székhely vagy kormányzati központ lett volna. Rangját az egyiptomi pantheon élére emelt Amun isten fő szentélye, az évszázadok során grandiózus-sá kiépített karnaki templom adta, amely a hatalom ideológiájának szimbólumává és a királyi legitimitás forrásává lett. Ezt artikulálta középpontjában Karnakkal Théba szent tája is, annak minden elemével együtt, amely így egy bonyolult teológiai és liturgiai rendszer szerint épült ki. Ennek a szent tájnak szerves része volt a nekropolisz is. Habár a hangsúlyok korszakonként változtak, a nekropolisz meghatározó pontjait mindvégig a királyok emléktemplomai és sírjai, Amun különböző itteni szentélyei és az elit magánsírok alkották. Az ezek közötti kapcsolatot a temetőn belül húzódó felvonulási utak teremtték meg, amelyeket a nagy halotti ünnepek, mindenekelőtt az ún. „Völgy Szép Ünnepe” során használtak.

Az ókori Théba temetőjében ma a szakirodalom több mint ezer magánsírt tart számon. Módszeres régészeti és epigráfiai feltárásuknak és nem utolsósorban szervezett védelmüknek és megőrzésüknek igénye először az ezerkilencszázas évek elején merült fel. Ennek kezdeményezője *Howard Carter* volt, akinek a vezetésével a sírok első katalógusba vétele kezdődhetett meg, ami végül 1913-ra fejeződött be. Az ekkor még csupán 250 sírt tartalmazó katalógus révén vált első ízben áttekinthetővé a nekropolisz jellege és állapota, és ez tette egyáltalán lehetővé az egyes temetőrészek és sírok szisztematikus kutatását. A katalógus ugyanakkor azoknak a napjainkban is élő tudományos kiadványsorozatoknak, a sírmonográfiák különböző sorozatainak megindítását is eredményezte, amelyeknek egyes kötetei egy-egy thébai sír lehetőleg teljes és pontos dokumentációját tartalmazzák. Az első módszeres kísérletekre a temető összességének vizsgálatára, a sírok kronológiai és stílusztikai összefüggéseinek feltárására valamivel később, az 1930-as években került sor. Érthető módon azonban mind a feldolgozásra és publikálásra kiválasztott sírok, mind pedig a

szintézis igényével fellépő munkák esetében a kutatások középpontjába a 19. századhoz hasonlóan továbbra is az egyiptomi sírművészet „nagy hagyományát” képviselő, zömmel az Újbirodalom korában keletkezett, festett dombozművekkel vagy falfestményekkel díszített sziklasírok kerültek. Ráadásul a figyelem ezeknél is elsősorban a sírokban található falképekre és szövegekre összpontosult, ami óhatatlanul együtt járt a sírok egyéb, kevésbé látványos vonatkozásainak, mindenekelőtt az építészeti és régészeti kontextusoknak háttérbe szorulásával. Díszítetlen vagy díszítésük nagy részét elvesztett sírok tömege került így ki a tudomány látóköréből. Így bár jelentős forrásanyag vált a művészettörténeti és vallástörténeti kutatások számára fokozatosan elérhetővé, hiányzott a teljesebb megértés-

Hathor-Mut-Meresgeret-Hesatweret istennő – részlet a Völgy-ünnep ábrázolásából (Vértes Krisztián rajza)

hez szükséges szélesebb perspektíva lehetősége. Lényegében ez a szemlélet uralta a korabeli régészeti kutatást is, amely egy-két kivételtől eltekintve egészen az 1960-as évekig legfőbb céljának az újabb és újabb képi és szöveges források feltárását tekintette. Sok esetben ezek a régészeti alig nevezhető feltárások nem is jártak egyébbel, mint a sírokban felgyülemlett, amúgy leletekkel teli törmelék eltávolításával („clearing”). Volt azonban egy további közös és hosszú távon meghatározó vonás, amely az epigráfiai–művészettörténeti és a régészeti kutatásokat egyaránt jellemezte. Ez pedig egyfajta ahistorikus látásmód volt, amely másodlagosnak vagy jelentéktelennek ítélt minden olyan elemet, amely nem tartozott egy sír eredeti építészeti vagy díszítési programjához, a leletanyag tekintetében pedig minden olyan tárgyat, amely nem volt egykorú vele. A falképekről közölt faksimile rajzok esetében ez például minden olyan elem kiszűrését jelentette, amely nem a kész mű része, vagy annál későbbi volt. Másfelől

e szemlélet azt eredményezte, hogy alig vagy egyáltalán nem elemzett régészeti leletek hatalmas tömege halmozódott fel különféle raktárakban vagy maradt sok esetben félredobva az ásatási helyszíneken.

A thébai nekropolisz kutatásában az általános szemléletváltás az 1960-as évektől vált érzékelhetővé, elsősorban Dieter Arnold thébai munkásságának hatására. Arnold érdeklődése a temető egy jóval kevésbé kutatott területére, a középbirodalmi király- és elitsírokra összpontosult, melyek a látszólag könnyebben értelmezhető újbirodalmi jelenségeknél már töredékesebb mivoltuknál fogva is jóval nehezebben feldolgozható anyagot képviseltek. Az ő régészeti és építészettörténeti munkái, illetve műveiben a sírokhoz, mint kultúrtörténeti mondanivaló hordozóihoz közelítő Jan Assmann hatására fogalmazódtak meg azok a fő tudományos

kérdések, amelyekre napjaink thébai kutatása nem csupán a válaszokat, de az ezek megválaszolásához vezető utakat is keresi.

A THÉBAI 65-ÖS SZÁMÚ SZIKLASÍR KUTATÁSA

A temető központi részén, a Sheikh Abd el-Gurna nevű domb keleti lejtőjén elhelyezkedő T(heban) T(omb) 65 kiválasztását az 1995-től megkezdődő helyszíni kutatásokra több szempont vezérelte. A leglényegesebb ezek között a sziklasír kápolnarészében viszonylag jó állapotban megmaradt falképek kora volt. Ezekről ugyanis már a legkorábbi tudományos feljegyzések, így többek között a Champollion–Rosellini-féle 1828–29-es francia–toszkán és az 1842–45-ös Lepsius vezette porosz expedíciók leírásai alapján is tudni lehetett, hogy az Újbirodalom utolsó szakaszában, IX. Ramszesz (Kr. e. 1126–1107) uralkodásának idején készültek egy Imiszeba nevű pap számára. Ez a tény azért is jelentős, mert a TT 65-öt az újbirodalmi elitsírok nagy sorozatának eddig ismert utolsó képviselőjévé avatja. A sír egy olyan korszak produktuma, amely sírművészetének megértéséhez a jól keltezhető és ezért elemezhető nagyobb számú sír hiánya miatt a tudomány amúgy is nagyon kevés biztosnak látszó támponttal rendelkezik. A falképek késő ramesszida kora és nem utolsósorban ezeknek már első pillantásra is nyilvánvalóan magas művészi színvonala tehát a korszakról alkotott korábbi felfogás ha nem is teljes átértékelésének, de feltétlen újragondolásának esélyét kínálta.

A TT 65 mellett szólt még az a sajátossága, hogy a sír eredetileg egy, az Újbirodalom elejére, valószínűleg Hatsepszut királynő uralkodásának idejére (Kr. e. 1479–1458) keltezhető félbehagyott sír volt, amelyet egy magas rangú udvari tisztviselő, Nebamun számára kezdtek el építeni. Vagyis ugyanannak a sírművészeti „nagyhagyománynak” a kezdetére tehető, amelynek lezáródását éppen a sír említett

késő ramesszida fázisa jelenti. A Hatsepszut alatt megjelenő újbirodalmi sírtípus kialakulásának folyamata ráadásul éppen annyira kérdéses, mint fejlődéstörténetének vége. A korszakot képviselő monumentális elitsírok építészettörténeti kutatása ugyanis csak az utóbbi húsz évben került az érdeklődés középpontjába, míg díszítési programjaik vizsgálatát kezdettől nehezítette a falképeiket ért súlyos rongálódás. Éppen ezért a TT 65 keresztermének késő ramesszida falfestményei alatt található és a sérült részekben jól látható Hatsepszut-kori emelt reliefes díszítés részletes vizsgálatától és elemzésétől ehhez jelentős újabb szempontokat és adalékokat lehetett remélni.

Kezdetből fennállt ráadásul annak a lehetősége is, hogy a TT 65 Hatsepszut-kori fázisát szélesebb összefüggéseiben is vizsgálni lehessen. A sír és a közvetlen környezetében elhelyezkedő öt másik sír (TT-NN-7-, TT-NN-8-, TT-NN-24-, TT 66 és TT 67) területén a késő antik korban remetéek (anakhoreták) egy ún. laura típusú közösséget hoztak létre. A valószínűleg a Kr. u. 6–7. században itt élő szerzetesi közösség telepét a modern tudomány feltételezett legnevezetesebb kolostorfőnökéről Küriakosz-kolostornak nevezi. Miután az ELTE misszió az ásatás megindulásától feladatának tekintette a kolostor maradványainak feltárását is, így a területére eső már említett sírok is (koncessziós okok miatt a TT 66 kivételével) a kutatások részévé váltak. Közülük kettő, a TT-NN-24- és a TT 67, szintén Hatsepszut korához köthető, amelyek közül ráadásul az utóbbi, Hapuzeneb Amun-főpap monumentális sírja a kor sírépítészeti fejlődésének fontos láncszemét jelenti, korszerű feldolgozása így még romos állapotában is sok tanulsággal szolgálhat. Ez a körülmény tette tehát lehetővé, hogy már az indulástól a kutatások ne csupán egyetlen sírra koncentráldjanak, hanem a thébai nekropolisz egy szelete diakronikus vizsgálatának keretein belül folytatódjanak.

Az első ásatásra itt 1900/1901 fordulóján került sor, amikor is Percy E. Newberry több más, a Sheikh Abd el-Gurnán elhelyezkedő sír mellett a TT 65-öt is megtisztította a benne található törmeléktől. Az erre vonatkozó feljegyzései, ásatási naplója azonban nem maradtak fenn, csupán egy rövid jelentés említi, hogy a munka befejeztével egy ajtó felszerelésével zárta le a sír belsejét (egy másik jelentés még megjegyzi, hogy Newberry ezt követően raktárnak használta a sírt). Tevékenységének részleteiről és az előkerült leletekről így ma semmilyen korabeli adat nem áll rendelkezésre. A sírhoz közeli területen folytak Robert Mond, a thébai kutatások angol mecénásának nagyszabású ásatásai is az 1904/5-ös és 1905/6-os ásatási évadokban, de az ezekről közölt beszámoló is meglehetősen szűkszavú, amit csak tovább ront, hogy több részletében még ellentmondásos is. Az utolsó ismert régészeti kutatások, leszámítva Arthur E. P. Weigall rövid 1907–1908-as munkálatait, a Metropolitan Museum expedícióhoz kötődnek, amelyek Herbert E. Winlock veze-

„Amun vázája” – részlet az Újévi processzió ábrázolásából
(Pálfay Krisztina és Mészáros László felvétele)

tésével 1914-ben a Sheikh Abd el-Gurna északi részén található Epiphanosz-kolostor feltárásához kapcsolódtak. Ennek keretén belül térképezték fel a dombon található egyéb kopt emlékeket, közöttük is először azonosítva és feltárva a Küriákosz-kolostor maradványait. Sajnos azonban Winlock az egyébként kiváló *Monastery of Epiphanius at Thebes* (1926) című munkájában csak az eredmények rövid összefoglalását adta, így számos, könyvében megemlített építészeti elem és lelet előkerülésének helye ma már nehezen vagy egyáltalán nem azonosítható. Az 1995-től folyó szisztematikus feltárások a Metropolitan-ásatásokat követő további bolygatások nyomait is felfedték, amelyek több 1914-ben még látható és dokumentált építészeti jelenség pusztulását eredményezték.

Az ELTE ásatása az eddigiek során két helyszínre összpontosult: a sziklába vájt részek előtti, eredetileg kifelé szélesedő, trapéz alakúnak tervezett előudvarra és a sziklasír kereszttermében az Újbirodalom után másodlagosan kialakított temetkezési helyekre. Félbehagyott sírról lévén szó, az előudvaron végzett feltárások legfőbb célkitűzése annak kiderítése volt, hogy (amennyiben volt ilyen akkor) milyen mértékig készült el az a mesterséges terasz, amely a sír vájásakor keletkezett törmelék felhasználásával épült, és más korabeli sírokhoz hasonlóan az előudvar nagy részét alkotta. Habár a nagymértékű bolygatások és a korábbi ásatások által felhalmozott hányó miatt eddig külső támfalait még nem lehetett feltárni, magának a terasznak a létét sikerült igazolni. Ugyancsak sikerült az előudvar délnyugati sarkában lokalizálni az eredeti sírtulajdonos Nebamun temetkezésének befogadására szánt aknát és sírkamrát, amely a korabeli sírpítészeti szokásnak megfelelően elkülönült a halott kultuszát szolgáló díszített termektől. A közel kilenc méter mély függőleges akna és az alján nyugatra nyíló sírkamra anyaga azonban nem adott egyértelmű feleletet arra, hogy a sír befejezetlensége ellenére idetemették-e Nebamunt vagy sem. A leletek többsége a sír késő antik fáizisához, illetve a III. Átmeneti kor másodlagos temetkezéseihez köthető, így nem bizonyít többet, mint hogy az aknát Newberry az eredeti feltárást követően a sírkomplexum különböző részeiről, elsősorban a kápolna belsejéből származó és leletekkel kevert törmelékkel töltötte fel. A sír kereszttermében eddig feltárt hat másodlagos temetkezési hely anyaga is hasonló képet mutat, amennyiben itt is a késő antik leletek vannak túlsúlyban. Az ezekben talált törmelék esetében is nagy valószínűséggel visszatöltésről van szó, amit csak megerősít, hogy néhány esetben más-más temetkezési helyekről kerültek elő összetartozó töredékek.

Amennyire ez ma megállapítható, Newberry az előudvarról egy, helyenként az egy méter vastagságot is elérő feltöltést hordatott el, amely magába foglalta a késő antik járósínt is. Ez már az 1914-es amerikai ásatások számára is komoly gondot jelentett, hiszen így a késő antik kolostornak csak olyan elemeit tudták megfigyelni és részben

Architráv díszített alsó felülete
(Pálfay Krisztina és Mészáros László felvétele)

feltárni, amelyek a Newberry-féle ásatás közvetlen területén kívül estek és ezáltal nem pusztultak el. Ezek közül többet még ma is azonosítani és dokumentálni lehetett, így az előudvar részben északi falára épült vályogtéglá építmény romjait, míg másokat újra ki kellett ásni, mint az említett épület előtti földbemélyített gabonatarló edényeket és egy szövőszék helyét. Az előzmények ismeretében ennél meglepőbb volt egy szerzetesi temetkezés előkerülése az előudvar délkeleti részén, amely minden bizonnyal a kolostorhoz tartozó, eddig ismeretlen temető része volt. A sírgödört eredetileg két holttest számára alakították ki, amelyeket egy vályogtéglá fal választott el, de ezek közül csak a sír keleti felében lévő holttest feküdt eredeti helyén. A feltárt temetkezés módja és stílusa lényegében megegyezett a thébai temető más kolostorainak, így például Deir el-Medine, Deir Qurnet Murai, az Epiphanosz-kolostor vagy Deir el-Bahari szerzetesi temetkezéseivel. Ugyancsak váratlan leletnek számít a közvetlenül szomszédos TT-NN-24-udvarán most megkezdett ásatás során feltárt kenyérsütő kemence is, amely egyben arra is figyelmeztet, hogy az amerikai ásatás jóval korlátozottabb jellegű volt, mint arra egyébként Winlock publikációja következtetni enged.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az eddig feltárt késő antik anyag jelentősége abban rejlik, hogy az egyiptomi szerzetesség sajátos típusát képviselő laura-közösség jellegének világosabb értelmezéséhez vezet közelebb. Elsősorban a szerzetesek mindennapi tevékenységéhez köthetőek a textil, bőr vagy gyékény töredékek, ahogyan az eddig lelt, a százat meghaladó számú osztrakon és papirusztöredék többsége is. A kerámiaanyag jelentős hányadát

Kopt papirusz (a szerző felvétele)

kitevő finom asztali áru ugyanakkor a szerzetesek viszonylag magas szocio-ökonomiaiai szintjéről tanúskodik. A kutatások folytatásától tehát nem csupán ennek az egy kolostornak a jobb megértése remélhető, de annak a szerzetesi közösségi típusnak is, amelynek képviselője.

A klasszikus újbirodalmi elitsír kialakulása a mondotak alapján Hatsepszut királynő és III. Thotmesz uralmának (Kr. e. 1479–1425) idejére tehető, tehát egybeesett, és nem véletlenül, magának Thébának a rendezésével, bővítésével és szakrális fővárossá való kiépítésével. A III. Thotmesz uralmának második felére kanonikussá rögzülő sírtípus alaprajzi és díszítési rendszere, a sziklába vágott kápolnarész T-alakú térkapcsolata, a falképek kötött tematikája és elhelyezési rendje egy részleteiben kevésbé értett formatív időszak terméke. Az ennek kialakulásához vezető folyamatok, illetve az egész korszak útkereső és kísérletező jellegét éppen ezért tükrözi híven az a változatosság, ami az ekkor készült sírokat jól megfigyelhetően jellemzi. Ahogyan a királyi szférában is történt, a thutmoszida elitet saját sírművészete megfogalmazásában a középbiriodalmi előképekhez való viszonya meghatározóan befolyásolta. Sok esetben ez nem csupán a nekropoliszban található egyes konkrét előképek átvételét és másolását, de sokszor maguknak a középbiriodalmi síroknak az újrafelhasználását is jelentette. Éppen ezért érdemelnek figyelmet Hapuszenebnek (TT 67) és a TT-NN-24- ismeretlen tulajdonosának sírjai, mert ellentétben a TT 65-sel minden valószínűség szerint mindkettő középbiriodalmi eredetű. Ráadásul két különböző sírtípusról van szó, Hapuszeneb esetében egy ún. *Szaff*-sírről (pillérekkel tagolt széles homlokzatú sziklasírról), a TT-NN-24- esetében pedig egy ún. Folyosó-sírről (hossztengelyes folyosóból álló sziklasírról). Bár ezek kutatása még kezdeti szakaszban van, annyi már most is megállapítható, hogy a két sír tanulmányozása a szűkebb építészettörténeti tanulságokon túl a különböző párhuzamosan létező irányzatok koncepcionális hátterére is rávilágíthat.

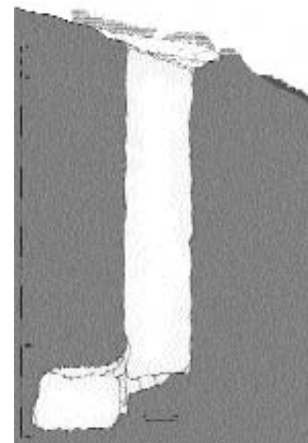
Hasonló a helyzet annak az aknának az esetében is, amely a TT 65 és a TT 66 előudvarainak találkozásánál folytatott ásítás során meglepetésszerűen került elő. A még feltárás alatt álló és méretei alapján szintén Hatsepszut – III. Thotmesz korára keltezhető akna egyik sajátossága, hogy egyelőre a környék egyetlen ismert sírkápolnájához sem köthető. Ennél lényegesebb, hogy az akna felett egy olyan vályogtéglából készült felépítmény maradványai kerültek elő, amelynek pontos formáját ugyan a bolygatások és a természetes erózió pusztítása miatt nem lehet megállapítani, azt azonban igen, hogy jelenlegi ismereteink szerint párhuzam nélkül áll a temetőben. Pontos helyének kijelölését az elitsírok sorozatában ma még az is külön nehezíti, hogy tulajdonosának kiléte tisztázatlan s egyelőre nem igazolható, hogy összefüggés lenne a temetkezési hely és egy eddig ismeretlen núbiai alkirály, Penré között, akinek feliratos emlékei az akna felső rétegeiből kerültek elő.

Thutmoszida tulajdonosa, Nebamun életében a TT 65-öt tervezett eredeti formájában soha nem fejezték be, aminek

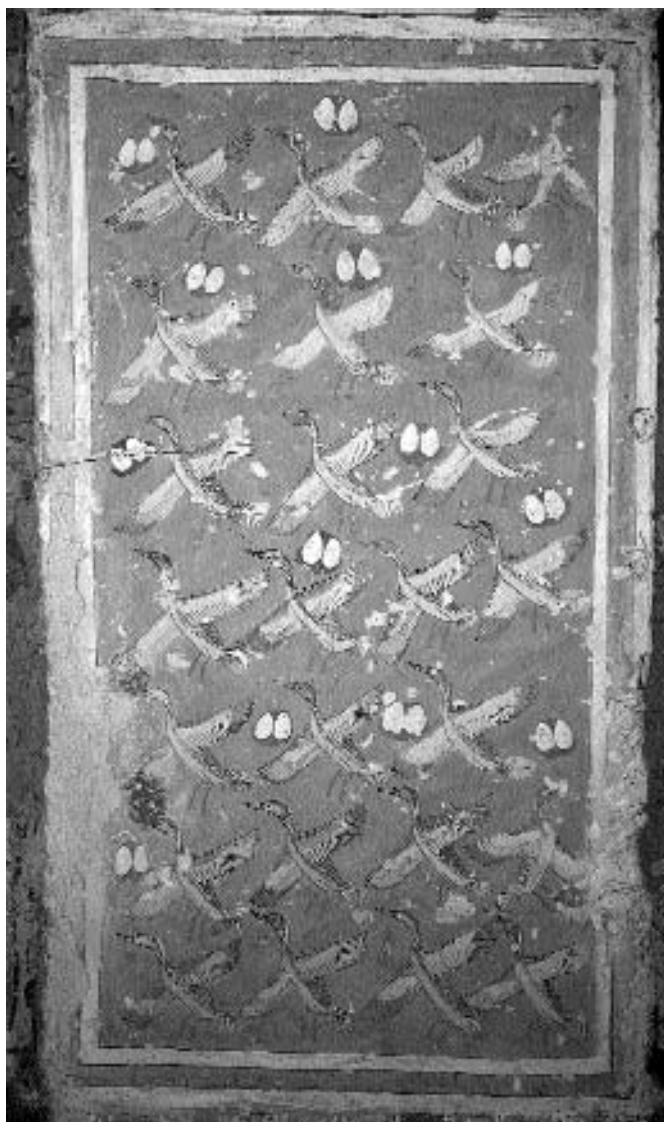
okát egyelőre csak találgatni lehet. Sírja az elkészült részek méretei alapján a korszak legmonumentálisabb magánsírjainak csoportjába tartozott, ami tekintettel arra, hogy ezek tulajdonosai szinte kivétel nélkül az udvari elit legrangosabb tagjai voltak, magát Nebamun is ebbe a körbe helyezi. Annál sajnálatosabb, hogy Nebamunról nevén és címein túl egyelőre semmit nem lehet tudni. De nem csupán a sír mérete jelzi Nebamun státuszát, legmagasabb udvari körökhöz való tartozását,

hanem a díszítések kvalitása is. A hat tizenhatszög alaprajzú pillér által két hajóra osztott haránttengelyes első terem (egy kb. 20 méter hosszú és 5 méter széles terem, belmagassága majdnem eléri a 4 métert) falainak festett domborműdíszítése, ha elkészült volna, ma minden bizonnyal a korszak nagy művészi teljesítményei között lenne számontartva. Erről mindenekelőtt a terem elülső falain részben elkészült, de már a festés fázisáig el nem jutott domborművek elsőrangú színvonala tanúskodik, amely még a reliefek jelen állapotában is érvényesül. Ezzel szemben a díszítési program feltérképezése és rekonstruálása, illetve annak felmérése, hogy az egyes falakon ennek megvalósítása milyen fokig jutott el a már említett nehézségek miatt, azaz hogy a falfelületek nagy részét elfedik a későbbi falfestmények, jóval bonyolultabb problémát jelent. Ennek ellenére erről ma már lényegesebben többet lehet tudni. Így mostanra már nagy biztonsággal rekonstruálni lehet az elülső falak közül az északinak a teljes, a délinek pedig a részleges kompozíciós skémáját, valamint az itt található képek tematikáját. A terem többi falának vizsgálatától ilyen eredmények kevésbé várhatóak, mert ezeknél, talán az egyetlen északi végfalat leszámítva, a falképek vésése már meg sem kezdődött. Azt viszont, hogy még ezek esetében is legalább az előrajzolás valamilyen fokáig eljutottak, bizonyítja például az északi hátfalon megfigyelt, vörössel felfestett négyzethaló töredékének megléte.

A falak tanulmányozása, illetve annak az állapotnak a minél pontosabb rekonstruálása, amelyben Nebamun sírja a munkák megszakításakor maradt, nemcsak a Hatsepszut-kori sírok jobb megértéséhez járulhat hozzá, hanem a sír későbbi története szempontjából is releváns. Nem lényegtelen kérdés ugyanis, hogy a sziklasírt háromszáz évvel később a maga számára átalakító Imiszebát mennyiben befolyásolták saját programjának megkomponálásában a fennmaradt díszítések, tekintve, hogy a sír kiválasztásában Imiszeba számára érzékelhetően kulcsfontosságú volt annak kora, topográfiai helyzete és architektúrája. Választásának tudatossága mögött ugyanis egyértelműen korának

A TT 65 és a TT 66 előudvarai között található (3. számú) akna keresztmetszete (Nagy Marcell és Pfeffer Ferenc rajza)

Mennyezetdíszítés
(Pálfay Krisztina és Mészáros László felvétele)

felfogása állt, amely a korai Thutmoszidák idejére, mint aranykorrá idealizált múltra tekintett vissza. Ehhez még hozzátehetjük, hogy Imiszeba személyében – Egyiptomban különleges módon – olyan sírtulajdonosról van szó, aki sírkápolnájának díszítésében nem csupán megrendelőként, hanem közvetlenül, alkotóként is részt vett. Mint ‘Amun templomi levéltárának vezetője’ és ‘Amun emlékműveinek munkafelügyelője Karnakban’ Imiszeba egy olyan szűk papi elit prominens tagja volt, melynek egyik feladata thébai kultuszépületek és -tárgyak megalkotása volt.

Amennyire ez az eddigi munkák során megállapítható volt, Imiszeba az eltelt évszázadok során bekövetkezett károkat helyrehozva, a sírt egy díszített dongaboltozatos tengelyes folyosóval és a ramesszida magánsírok kompozíciós elveivel igazodva egy ennek a végéből induló díszítetlen, ún. lejtős folyosóval egészítette ki. Ez utóbbi pontos hosszáról és jellegéről ma még keveset lehet tudni, ahogyan a végén elhelyezkedő sírkamra meglétét is csak feltételezni tudjuk, tekintve, hogy kezdeti szakaszán túl a folyosót törmelék tölti meg, és így módszeres feltáráására eddig még nem került sor.

Az újbirodalmi thébai elitsírokról általánosságban megállapítható, hogy szigorú műfaji kötöttségekből adódó látszólagos egyformaságuk ellenére, ha erősen eltérő mértékben is, de szükségképpen tükrözik a sírtulajdonos–megrendelő egyéni preferenciáit. Hiszen a halotti kultusz számára kialakított tér, a sírkápolna egyszerre volt kultikus cselekmények helyszíne, a halott túlvilági létét biztosító szent hely és, mint a tudatos reprezentáció színtere, a halott személyiségének bemutatását és megőrzését szolgáló emlékhely. Ugyanakkor az is jól érzékelhető, hogy a temetőn belüli elhelyezkedésében, építészeti megfogalmazásában és az itt helyet kapó díszítés egyes elemeinek megválasztásában mindenkor döntő szerepet játszott az aktuális uralkodó emléktemploma és sírja. Ez persze nem direkt másolásban fejeződött ki, hiszen erre a két szféra, a királyi és a nem-királyi közötti átjárhatatlanság amúgy sem adott volna lehetőséget, hanem inkább közelítést jelentett, amennyiben a meghatározó magánsírok megrendelői és készítői igyekeztek hol alig észrevehetően, hol pedig feltűnőbb módon minél több lényegesnek tartott királyi elemet átvenni és beépíteni ezek amúgy hagyományos építészetébe és ikonográfiai programjába. Imiszeba sírja és díszítési programja ebben az összefüggésben sajátos, egyedülálló helyet foglal el. Nála nem királyi elemek vagy motívumok egyszerű átvételéről, hanem éppen ennek fordítottjáról van szó: ő magát a királyi emléktemplom és sír együttesét tekintette kiindulópontnak és mintának, aminek keretein belül megalkothatta magánsírját. Ám egy teljes királyi programhoz a sír monumentális méretei ellenére nyilvánvalóan nem volt elegendő sem az építészeti tér, sem a díszíthető falfelületek nagysága. Megoldásként Imiszeba egy olyan díszítési programot hozott létre, amely lényegi elemeire redukált formájában valósította meg a királyi programot. Így a kontextusnak megfelelően kiválasztott tematika alkalmazásával az első termet az emléktemplomok funkciójával, a tengelyes folyosót pedig a Királyok Völgyében elhelyezkedő királysírokéval ruházta fel. Ezzel összhangban az első teremben helyet kapott képek párhuzam nélküli módon nem sír-, hanem templomi képek, amit már monumentalitásuk is hangsúlyozni kívánt a templomi képek arányrend-

A haránttengelyes első terem részlete
(Pálfay Krisztina és Mészáros László felvétele)

szerének és méreteinek egyenes átvételével. Tematikailag is átvételről lehet beszélni, hiszen a thébai processziós ünnepek legjellemzőbb elemeit megjelenítő falképek mind meglévő, a karnaki és a medinet habui templomokban azonosítható előképek másolatai. A tengelyes folyosó díszítésében egy ettől némileg eltérő megoldás figyelhető meg. Itt már csak a helyhiány miatt sem volt elképzelhető a királysírok programjának megfelelően még egy „királyi túlvilágkönyv” elhelyezése sem. Ezért itt Imiszeba a redukciónak vagy tömörítésnek egy olyan formáját választotta, amely megint csak eltért a hagyományostól. Nem egyetlen képbe foglalta össze ezek mondanivalóját, hanem kiemelte a képileg igencsak összetett túlvilágkönyvek leglényegesebb elemét, a túlvilágot beutazó napbárkát, és ennek a motívumnak egymást követő panelekben való ismétlésével elérte, hogy nemcsak érzékeltetni tudta magát a túlvilági utazást, de némileg meg tudta őrizni az eredeti túlvilágkönyvek vizuális karakterét is.

A királyi előképekkel való összetéveszthetetlen színvonal- és stílusazonosság ezek másolásán túl azzal is magyarázható, hogy Imiszeba sírjának falképeit a királysírok készítésére létrehozott deir el-medinei műhely művészeinek egy csoportja festette. A vezető mester minden bizonnyal (egy graffito alapján) Amenhotep, ‘a festők elöljárója’ volt, aki mellett segédként fia, a szintén festő Amunnakht dolgozott. A falfestmények eddigi művészettörténeti kutatása amellett, hogy alátámasztotta Amenhotep művészi jelenlétét, el tudta különíteni még egy jól ismert deir el-medinei festő, Hormin kezének munkáját is a sírban (Amunnakht egyéni sajátosságainak egyértelmű azonosítása egyelőre még problematikus). A képekről már első ránézésre is megállapítható azonban, hogy nem egyetlen mester kezének tulajdoníthatóak, hanem a templomokból és királysírokból bizonyos mértékig már ismert művészi munkamegosztás és együttműködés produktumai. A rangidős művészek, Amenhotep és Hormin mellett tehát, akik nemcsak egymás mellett, de ugyanazon a képen is dolgoztak, a részmunkákat

Ízisz és Nephthüsz istennők Amenhotep stílusában
(a szerző felvétele)

segédek és inasok végezték, akiknek a száma egyelőre ismeretlen. Úgy tűnik, hogy a munkák megszervezésének módjában is érdekes különbségek mutatkoztak, legszembe-tűnőbbben a tengelyes folyosó képeinél, amelyek nagy része befejezetlen. Sok egyéb mellett tehát az elkövetkező években a TT 65 falfestményei által lehetővé tett kutatások egyik fő feladata az itt megfigyelhető festői műhelygyakorlat és az abból levonható általánosabb tanulságok feltárása lesz.

IRODALOM

Néhány az ásatásról beszámoló munka:

- Bács, T. A., „First Preliminary Report on the Work of the Hungarian Mission in Thebes in Theban Tomb N° 65 (Nebamun/Imiseba)”: *MDAIK* 54 (1998) 49–64.
- Bács, T. A., „The so-called ‘Monastery of Cyriacus’ at Thebes”: *Egyptian Archaeology* 17 (2000) 34–36.
- Bács, T. A., „Theban Tomb 65: the Twentieth Dynasty Decoration”: *Egyptian Archaeology* 21 (2002) 21–24.
- Bács, T. A., „A Royal Litany in a Private Context”: *MDAIK* 60 (2004) 1–16.